

تنوع طرح و نقش در کوبه‌های ابنیه‌ی تاریخی بافت سنتی شهر یزد

حمید بهداد^{۱*}، سید علی مجابی^۲

^۱ دانشجوی دکتری پژوهش هنر، گروه معماری و شهرسازی، دانشکده معماری و شهرسازی، واحد اصفهان (خوراسگان)، دانشگاه آزاد اسلامی، اصفهان، ایران.

^۲ استادیار گروه هنر، دانشکده هنر، معماری و شهرسازی، واحد نجف‌آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف‌آباد، اصفهان، ایران.

تاریخ دریافت مقاله: ۹۹/۰۵/۳۱، تاریخ پذیرش نهایی: ۹۹/۱۱/۲۱

چکیده

کوبه، اولین شیئی است که انسان، پیش از وارد شدن به فضای معماری ایرانی، لمس می‌کند و تزئینات آن، می‌تواند بهترین آغاز بر منظر خیال معمار ایرانی باشد. از آنجا که سازندگان کوبه، در طراحی فرم کلی و نقوش تزئینی، جدای استفاده از نقوش معنادار، به خوبی تخیل را با تکنیک‌های مختلف اجرا در قالب تجربه‌های زیسته آمیخته‌اند و از آنجا که فرم کلی کوبه‌ها و چیدمان نقوش آن، به ندرت به صورت خاص مورد توجه پژوهندگان قرار گرفته است، این مقاله کوشیده است با تکیه بر روش توصیفی-تحلیلی، به چپستی و چگونگی فرم و تزئینات کوبه‌ها و سپس طبقه‌بندی نقوش آن‌ها به صورت موردی، در بافت سنتی شهر یزد، بپردازد. نتیجه این مقاله نشان داد، قلم‌زنی و مشبک‌کاری، دو شیوه‌ی تزئین کوبه‌ها و فرم سروی شکل بزرگ، رایج‌ترین فرم کوبه در یزد بوده است. شیوه قلم‌زنی که رونق بیشتری داشته، تنها بر کوبه‌های گرد با حاشیه‌ی حلقه‌ای و سروی بزرگ دیده می‌شود. هم‌چنین چیدمان عناصر تزئینی بر کوبه، متأثر از فرم کلی شیء و موضع تزئینی بوده و تزئینات، به ترتیب اهمیت، بر نقوش هندسی، گیاهی، حیوانی و نوشته، تمرکز یافته‌اند.

واژه‌های کلیدی

کوبه، صنایع دستی، ابنیه تاریخی، یزد.

* نویسنده مسئول: تلفن: ۰۹۱۳۱۵۳۱۹۱۲، نمابر: ۰۳۵-۳۸۲۴۲۹۸۸، E-mail: fa.behdad@gmail.com

مقدمه

«نباید از نظر دور داشت که شهر یزد، به دلیل شرایط خاص جغرافیایی، کم‌تر در معرض بحران‌ها و درگیری‌های بزرگ و به تبع آن تداخل فرهنگ‌ها بوده است» (مسرت، ۱۳۷۶، ۴۸). بر این اساس می‌توان حضور نقش‌مایه‌هایی همچون سرو و خورشید را در فرم کلی کوبه‌ها و هم‌چنین نقوش محکوک بر آن، متناسب با گستردگی استعمال این دو نقش‌مایه در وجوه دیگر فرهنگ تصویری شهر یزد، مشاهده نمود. با در نظر گرفتن همه‌ی موارد فوق، ماهیت و هدف این جستار، بر پاسخ به دو سوال استوار گشته است. اول، چیستی فرم و شکل کوبه‌های درب‌های تاریخی یزد و چگونگی دسته‌بندی آن‌ها و دوم، نقش و تزئینات بکار رفته در کوبه‌ها، فارغ از بررسی جلوه‌های نمادین و اسطوره‌ای نقوش، کدام است.

در یزد، پیش از وارد شدن به فضای معماری سنتی، درب چوبی، اولین عنصری است که چشم بیننده را جهت رویارویی با فضای معماری، آماده می‌سازد. در این بین، رابطه ذهنی بین خصوصیات رمزآمیز شمایل کوبه^۱ در قالب فرم کلی درب، با کیفیات خاص فضای معماری این ناحیه، به خوبی برقرار می‌گردد. از سوی دیگر، کوبه‌های فلزی، در کنار گل‌میخ‌ها، مال‌بند، زنجیر پائین درب‌ها و روکش قفل، در ترکیب با رنگ‌های قهوه‌ای، سفید، آبی و سبز درب‌ها، در میان سطوح وسیع دیوارهای کاه‌گلی، ترکیبی را می‌آفرینند که جدا از زنده‌ساختن حرکت چشم بر زمینه یکدست دیوارهای گلی و ایجاد شادابی ذهن، به خوبی گویای تکوین گونه‌ی خاصی از فرهنگ، باویژگی‌های خاص می‌باشند.

روش پژوهش

در این پژوهش، به دلیل نبودن منابع کافی و موثق در زمینه‌ی کوبه‌ها، با چهار استاد آهنگری سنتی یزد، محمد اشرف، حاج حسین جدی، محمد عباسی و حمید عباسی، استادکار فعال میراث فرهنگی یزد، مصاحبه‌ی نامنظم یا باز^۲ صورت گرفت و از اصطلاحات مورد استفاده‌ی استادکاران بومی در نام‌گذاری اجزاء کوبه، استفاده شد.

نمونه‌های ذکر شده در این جستار، شاخص‌ترین نمونه‌ها از هر گروه، از نگاه نگارندگان بوده‌اند و در مواردی که فرم کلی کوبه‌ها از اجزاء ثابتی تبعیت می‌کرد، نگارندگان به ذکر دو نمونه از کل نمونه‌های هر گروه، بسنده کرده‌اند. به دلایل ذیل، تعدادی از درب‌های تصویربرداری شده در سال ۱۳۸۱، امروزه در دسترس نمی‌باشند و تصویر تعدادی از کوبه‌های ذکر شده در این مقاله، فاقد تصویر درب می‌باشند:

۱. به سرقت رفتن برخی از کوبه‌ها در فاصله زمانی بین عکس‌برداری و زمان نگارش مقاله.
۲. سوزاندن بعضی از درب‌ها جهت سرقت کوبه‌ها.
۳. تعویض درب‌ها در زمان مرمت و تغییر کاربری بنا، با درب‌ها و کوبه‌های جدید.

پیشینه پژوهش

در بین کتاب‌هایی که تاکنون در مورد فلزکاری ایران تألیف شده است، کم‌تر می‌توان رد پایی از کوبه‌های ایران یافت، تنها در برخی از آن‌ها، به اشاره‌ای کوتاه و غیرمستقیم، در حد چند سطر، اکتفاء شده است. از جمله کتاب‌های تألیف شده در مورد فلزکاری، می‌توان به کتاب «هفت‌هزار سال فلزکاری در ایران»، نوشته‌ی محمدتقی احسانی (۱۳۹۰) اشاره کرد که دوره‌های مختلف فلزکاری در ایران را از عصر مس تا دوره‌ی صفویه، مورد تفحص قرار داده و نمونه‌های شاخص آن را بر شمرده است. کتاب

در دوره‌ی پهلوی اول (۱۳۰۵-۱۳۲۰ ه.ش)، انواعی از کوبه در یزد رواج یافت که جنس آن‌ها اغلب از برنج بود و به صورت قالبی تولید می‌شدند. این کوبه‌ها از نظر فرم، از تنوع بالایی برخوردار هستند، ولی پیوستگی تاریخی اندکی با فرهنگ تصویری بومی در آن‌ها مشاهده می‌شود که در مقاله‌ی کنونی، به آن‌ها پرداخته نشده است (تصویر ۱). نگارندگان در این پژوهش کوشیده‌اند با تکیه بر روش میدانی، نمونه‌هایی از دو فرم اصلی و رایج کوبه در یزد را که پیوستگی تاریخی و فرهنگی در آن‌ها قابل رصد می‌باشد، متناسب با جمعیت آماری کوبه‌ها در محلات تاریخی، مورد بررسی قرار دهند. بر این اساس، نمونه‌های عکاسی شده در سال ۱۳۸۱ و ۱۳۹۸، شامل ۱۸۸ کوبه از ۲۵ محله، شامل فهادان، گازرگاه، تل^۳، لب خندق، زرتشت، شاه ابوالقاسم، بازار (میدان خان)، سهل ابن علی، مسجد جامع، هاشم خان، پشت باغ، لردکیوون، وقت‌الساعه، لرد آسیاب، ابوالمعالی، گلچینان، شاهزاده فاضل، بازار نو، شیخداد، دارالشفاء، پیر و برج، میرقطب، بعثت، محمودآباد (بلوار مشیر) و اکبرآباد که دارای بافت تاریخی پیوسته و نیمه‌پیوسته می‌باشند، به انضمام ۶ کوبه که در اختیار دو مجموعه‌دار و فعال در زمینه‌ی صنایع دستی بودند، ثبت شد (تصویر ۱).

نباید از نظر دور داشت که تعدادی از درب‌های دو کوبه‌ای، به دلایل ذکر شده در انتهای این بخش، فاقد یکی از دو کوبه‌ی مردانه و یا زنانه بودند، که به دلیل تشابه تنکته‌ی هر دو کوبه، در گروه درب‌های دو کوبه‌ای ثبت شدند. در ضمن از بین ۱۹۴ کوبه‌ی ثبت شده، ۴ درب، دارای دو کوبه‌ی زنانه و دو درب دارای دو کوبه‌ی مردانه بودند که این نمونه‌ها نیز در گروه درب‌های دو کوبه‌ای ثبت شدند و تنها یک نمونه از آن‌ها (جدول ۱، تصویر ۷) در مقاله‌ی کنونی ذکر شد.

تصویر ۱- کوبه‌های متعلق به اواخر دوره‌ی پهلوی اول و اوایل پهلوی دوم در یزد.

مهرنگار (۱۳۹۰)، در مقاله‌ای با عنوان «بررسی جلوه‌های نمادین (نوشتار و نقش) بر پهنه‌ی درهای خانه‌های سنتی یزد، ابتدا تأثیر نماد و نوشته‌ی مذهبی بر سردر خانه‌های یزد را مد نظر قرار داده است و سپس اجزاء تشکیل‌دهنده‌ی درب‌های خانه‌های سنتی یزد را بررسی کرده است. در مقاله‌ی وی، کوبه‌های حلقه‌ای، کوبه‌های چکشی، گل میخ و انواع مختلف این سه ابزار مورد بررسی قرار گرفته اند و کاربرد عناصر نمادینی همچون اژدها و گل لوتوس در تزئین آن‌ها، مورد توجه قرار گرفته است.

«به سبب شرایط خاص جغرافیایی، شهر یزد کم‌تر در معرض بحران‌ها و درگیری‌های بزرگ و به تبع آن تداخل فرهنگ‌ها بوده است» (مسرت، ۱۳۷۶، ۴۸). بر این اساس می‌توان حضور نقش‌مایه‌هایی همچون سرو و خورشید را در فرم کلی کوبه‌ها و همچنین نقوش محکوک بر آن، متناسب با گستردگی استعمال این دو نقش‌مایه در وجوه دیگر فرهنگ تصویری شهر یزد، مشاهده نمود. با در نظر گرفتن هم‌ی موارد فوق، ماهیت و هدف این جستار، بر پاسخ به دو سوال استوار گشته است. اول، چپستی فرم و شکل کوبه‌های درب‌های تاریخی یزد و نیز دسته‌بندی آن‌ها و دوم، چگونگی اجرای نقش و تزئین در کوبه‌ها، فارغ از بررسی جلوه‌های نمادین و اسطوره‌ای نقوش.

کوبه

درب‌های ابنیه‌ی بافت سنتی یزد، بیشتر دارای دو لنگه یا دو لُت می‌باشند و از نظر تزئینات می‌توان آن‌ها را به دو دسته کلی تقسیم کرد. درب‌های چوبی اماکن عمومی مانند مساجد، امام‌زاده‌ها، بقعه‌ها و دروازه‌های قدیمی شهر که تزئینات آن‌ها در یزد، عموماً شامل منبت، معرق و فلزکاری می‌باشد و نقوش بکار رفته در این تزئینات، اغلب هندسی و در برخی موارد از خطوط نسخ و ثلث نیز در تزئین آن‌ها استفاده شده است. بر روی این درب‌ها، یک یا دو حلقه وجود دارد که کاربرد آن‌ها، سهولت در قرار دادن یک لنگه بر لنگه‌ی دیگر درب، جهت بستن آن می‌باشد (تصویر ۲). گروه دیگر درب‌ها مربوط به خانه‌های مسکونی می‌باشند که در اکثر آن‌ها، کوبه به صورت منفرد و یا مزدوج، همراه با اجزاء فلزی درب، که در گویش محلی به براق مشهورند، شامل کوبه، گل‌میخ، زنجیر بالا و پایین درب، پاشنه گرد و رویند کلید، دیده می‌شود. کوبه‌ها و گل‌میخ‌ها با نظم خاصی بر روی درب قرار گرفته‌اند که این نظم، تابع ویژگی‌های کاربردی نیز می‌باشد.

کوبه، ابزاری است فلزی که بر درب خانه‌ها تعبیه می‌شده است و آن را بر سندان نصب شده در قسمت تحتانی صفحه‌ی زیرین، جهت آگاه‌ساختن صاحب‌خانه، می‌کوبیدند. جنس آن اغلب از آهن بود، ولی در دوره‌های اخیر، از برنج نیز در ساخته می‌شده است. سنت استفاده از آهن در ساخت

«شاهکارهای هنر ایران»، اولین کتابی است که آرتور پوپ با همکاری همسرش، فیلیس آکرمن و همکارش اریک شرودر (۱۳۹۹) در مورد هنر ایران، در اوایل دهه‌ی ۱۹۳۰ به رشته‌ی تحریر درآورده‌اند و می‌توان آن را پیش‌درآمد کتاب عظیم «سیری در هنر ایران» دانست. نگارندگان در این کتاب، فصل دوم، سوم و چهارم را به فلزکاری ایران، از تمدن لرستان تا دوره‌ی صفویه اختصاص داده‌اند. اگر چه بعدها آرتور پوپ و فلیکس آکرمن (۱۳۹۴)، در قسمتی از جلد ششم کتاب «سیری در هنر ایران» به صورت جامع‌تر، فلزکاری ایرانی را مورد بررسی قرار دادند و گذشته از ذکر پیشینه‌ی فلزکاری در ایران، شیوه‌های مختلف تزئین، نمونه‌های شاخص و خصلت‌های نمادین نقوش را نیز مد نظر قرار دادند که در نوع خود، مرجعی است جامع برای دیگر متون وابسته به فلزکاری ایران. هانس ای. وولف (۱۳۷۲) در کتاب خود به نام «صنایع دستی کهن ایران»، بخش اول را به فلزکاری ایران از دوران باستان تا زمان نگارش کتاب، به همراه ذکر تکنیک‌های استخراج فلز و تنوع فنون وابسته به فلزکاری و شهرهای شهره در فلزکاری، همچنین مشاغل مرتبط با آن مانند قفل‌ساز، ترازوساز، تفنگ‌ساز، میخ‌ساز، نعل‌ساز و غیره اختصاص داده است. موریس اسون دیمانند (۱۳۸۹) در کتاب خود به نام «راهنمای صنایع اسلامی»، قسمتی را به بررسی دوره‌های مختلف فلزکاری اسلامی مانند سلجوقی عراق و مکتب موصل، دوره‌ی فاطمی مصر، ایوبی در سوریه و مصر، بنی رسول یمن، مغربی در اسپانیا و شمال آفریقا، هند، فلزکاری ونیز و تأثیرات آن از هنر شرق و همچنین فلزکاری ایران در اوایل دوران اسلامی، مغول و صفویه را با ذکر نمونه‌های شاخص و همچنین تأثیرات آن‌ها از یکدیگر، اختصاص داده است. جیمز الن (۱۳۸۱) نیز در کتاب خود با عنوان هنر فولادسازی در ایران، در ابتداء به شرح سابقه‌ی فولادسازی در ایران پرداخته و سپس نمونه‌های شاخص موجود در موزه‌ها و مجموعه‌های خصوصی را متناسب با متن، ذکر کرده است. همچنین می‌توان مقالاتی را به صورت انگشت شمار یافت که به صورت مستقیم یا غیرمستقیم به کوبه‌ی درب‌های ابنیه تاریخی، پرداخته‌اند. مصطفوی گرجی و شیدسازاری (۱۳۹۳) در مقاله‌ای با عنوان «بررسی کوبه‌های درهای شه‌میرزاد از قاجاریه تا امروز» به شیوه میدانی به بررسی توصیفی اجزاء کوبه و کاربردهای آن پرداخته‌اند. نتیجه این پژوهش نشان داده است که فرم و تزئینات کوبه‌ها، متناسب با کاربرد آن‌ها تغییر کرده است و با شهری‌ترشدن زندگی، جنبه‌های کاربردی کوبه‌ها تحت تأثیر جنبه‌های تزئینی قرار گرفته است و این تنوع، متناسب با طبقه‌ی اجتماعی، متغیر بوده است. مریم کیان (۱۳۸۱) نیز در مقاله خود با عنوان «چلنگری در هنرهای سنتی»، به نقش دو صنعت چلنگری و زموذگری در ساخت قسمت‌های مختلف درب‌ها و پنجره‌های بناهای سنتی مانند دستگیره، خروسک، پولک و غیره پرداخته است. منصور

تصویر ۲- به ترتیب از راست، حلقه درب شمالی و درب بازار صراف‌های مسجد جامع، حلقه‌ی درب مسجد امیر چقماق، حلقه‌ی درب مسجد سر ریگ یزد.

صاحبخانه از حضور میهمان، به سمت چپ درب اضافه شد که در توازن و زیبایی ظاهری درب نیز مؤثر بود. کوبه‌ها در یزد، به دو شکل زنانه و مردانه و اغلب توسط نعلچه‌گرها^۵ ساخته می‌شده‌اند. کوبه زنانه، حلقه‌های فلزی است از آهن که بر صفحه‌ای زیرین نصب می‌گشت و در گویش محلی، متناسب با آهنگ صدای آن، به سنگ کل کل^۶ مشهور بوده است. کوبه مردانه میله‌ای از همان جنس است که به صورت عمودی، بر صفحه‌ای زیرین نصب می‌شد و به آن سنگ سر^۷ نیز می‌گفتند (تصویر ۴).

کوبه‌ها عموماً به طریقی ساخته می‌شدند که غیر از کارایی اصلی، زیبا و شکیل نیز باشند و در اکثر موارد، چگونگی ساخت و پرداخت کوبه و تزئینات روی آن، گویای طبقه اجتماعی صاحبخانه نیز بوده است.

به‌طور کلی، کوبه‌ها دارای اجزاء ثابتی می‌باشند که آهنگران یزدی برای هر قسمت، اصطلاحی را در گویش محلی بکار می‌برده‌اند. قسمت‌های اصلی هر کوبه شامل: ۱- تنکه، ۲- پاچفت، ۳- سنگ، ۴- میخ زیر کوبه یا سندان^۸ می‌باشد که صنعتگر متناسب با مهارت و سلیقه‌ی خود، به تزئین آن‌ها می‌پرداخته است (تصویر ۵).

۱- تنکه، در بین آهنگران یزد و به گویش محلی، همان سینی و صفحه زیرین کوبه است که سه آلت دیگر بر آن سوار می‌شوند. تنکه بیشتر حالت تزئینی دارد، ولی از خورده‌شدن چوب اطراف پاچفت نیز جلوگیری می‌کرده است. مصالح اصلی ساخت تنکه در یزد، آهن و در برخی موارد از چوب نیز استفاده شده است. تنکه‌ی چوبی، بیشتر به‌عنوان پایه‌ی تنکه‌ی آهنی حلقه‌ی مساجد، مورد استفاده قرار می‌گرفته است (تصویر ۲)، ولی در برخی موارد برای درب منازل نیز به‌کار رفته است. مشبک‌کاری و قلم‌زنی، دو تکنیک ایجاد نقش بر تنکه‌ها بوده‌اند. که نوع دوم از رواج بیشتری برخوردار بوده است. همگی تنکه‌های رایج در یزد

کوبه را می‌توان در دوره‌ی سلجوقی یافت. «در این دوره، کوبه‌ها و یراق و آلات درب ورودی خانه‌ها، از آهن ساخته می‌شده است» (احسانی، ۱۳۹۰، ۱۳۹). امروزه به مجموع این آلت فلزی و صفحه‌ی زیرین آن، به اصطلاح کوبه می‌گویند و در بین آهنگران سنتی یزد، به «حلقه تنکه^۹» مشهور است.

آغاز نصب کوبه بر درب را می‌توان از ضرورت بستن درب‌ها توسط جانگشتی یا حلقه کوچکی دانست که بر بالای درب، جهت بستن و زنجیر انداختن، نصب می‌گردید. انگشتی یا جانگشتی که هنوز هم می‌توان آن را در روستاهای اطراف و درب‌های برخی از خانه‌های شهری یزد مشاهده کرد، عبارت است از قطعه‌ی آهنی کوچکی که از قسمت فوقانی لنگه‌ی سمت راست بدنه چوبی درب، بیرون آمده و انتهای آن در پشت درب، جهت ممانعت از بیرون آمدن، خم شده است. انگشتی در ابتدا، برای نگهداشتن زنجیر قفل، که در بالای درب قرار داشت، مورد استفاده قرار می‌گرفت. زنجیر آهنی، هم برای کشیدن لنگه سمت راست درب و هم قفل کردن آن، مورد استفاده قرار می‌گرفت. به مرور و به تناسب بزرگ و سنگین‌شدن درب‌ها و نیاز به نصب گل‌میخ بر بدنه‌ی درب، جهت نگهداشتن پشت بندها، انگشتی به صورت جداگانه، بر روی یک صفحه‌ی فلزی ساده و بعدها مزین به قلم‌زنی و مشبک، به صورت مجز از زنجیر، به میانه درب منتقل شد. بعدها، جهت تسهیل در گرفتن و بستن درب، حلقه‌ای به آن اضافه شد و با اضافه‌شدن سندان به انتهای صفحه‌ی فلزی زیرین، اولین نمونه‌ی کوبه‌های حلقه‌ای به‌وجود آمد که علاوه بر کمک به بستن درب، وظیفه‌ی با‌خبر کردن صاحبخانه از حضور میهمان را نیز بر عهده داشت (تصویر ۳).

به مرور زمان کوبه‌ی دیگری نیز با وظیفه‌ی اصلی مطلع کردن

تصویر ۳- از چپ، مراحل تبدیل شدن انگشتی به کوبه‌ی حلقه‌ای یا زنانه، محله‌ی زرتشت یزد.

تصویر ۴- ترکیب کوبه‌ی زنانه و مردانه در کنار گل‌میخ‌ها، روکش جاکلید و زنجیرهای پایین درب که جهت حفظ ایمنی از جابجاشدن پاشنه‌گرد نصب می‌گردند.

بر ضلع مقابل کوبه‌ی اول، رایج‌ترین شکل تزئین این نوع از کوبه می‌باشد. کوبه‌ی دوم محکوک به نقوش اسلیمی و گیاهی و در زمره‌ی کوبه‌های نفیس مردانه به حساب می‌آید. دو کوبه‌ی سمت چپ، بیشتر با تنکه‌هایی دیده می‌شوند که در یزد به «ابرقویی» مشهوراند و تزئینات آن‌ها، اغلب شامل تکرار سه خط متقاطع، متناسب با بدنه‌ی کوبه می‌باشد. کوبه‌ی زنانه یا حلقه، قطعه‌ی آهنی چکش کاری شده ایست که دو زائده در دو طرف پاچفت، برای جلوگیری از منحرف شدن کوبه از حرکت دورانی بالا به پائین دارد (تصویر ۹). شکل این دو زائده، منتزاع از فرم شیر و اژدها می‌باشد که به وفور در فلز کاری دوره‌های مختلف ایران دیده می‌شود. «برای مثال می‌توان به ابریقی‌هایی متعلق به سده‌ی ششم و آغاز سده‌ی هفتم هجری اشاره کرد که فرم دهانه و دسته‌ی آن‌ها، یادآور نبرد شیر و گاو نر است. کهن‌ترین نماد ایرانی که می‌تواند نمادی از جا به جایی فصول نیز باشد» (پوپ، ۱۳۹۴، ۲۸۸۷) هم‌چنین می‌توان به «مشربه‌های برنجی با دسته و لوله‌ای به شکل اژدها اشاره کرد که در قرن ۱۵ میلادی، به تقلید از هنر

دارای تحذب می‌باشند و بر تنکه‌های شکیل و اعیانی، علاوه بر تزئینات نفیس، نام صنعتگر و تاریخ ساخت نیز حک می‌شده است که در این مجموعه، نام عبدالله، سید هاشم، ابوالقاسم، قاسم، علی مراد، غلام حسین یا غلام حسن، بر شش کوبه مردانه، مشاهده شد (تصویر ۶).

۲- پاچفت، میله‌ای آهنی است که وظیفه نگه‌داشتن تنکه و سنگ بر درب را دارد. قسمت پهن پاچفت، مانند انگشتی، بیرون درب و قسمت باریک آن در پشت درب خم می‌شده است، به شکلی که کوبه بتواند به راحتی حرکت دورانی بالا به پایین داشته باشد. پاچفت‌ها متناسب با تنکه، دارای قلم‌زنی و نقوش متنوع اسلیمی و گیاهی می‌باشند (تصویر ۷).

۳- سنگ یا کوبه، به دو شکل مردانه و زنانه و از آهن ساخته می‌شده است. کوبه‌ی مردانه، میله‌ای است استوانه‌ای و یا مکعب‌شکل که برخورد انتهای آن با سندان، صدایی بم را موجب می‌شود و تزئینات محکوک بر آن، متناسب با تنکه، متغیر است. دو کوبه‌ی سمت راست در تصویر ۸، به شکل چکمه و جزو کوبه‌های رایج شهر یزد، می‌باشند. تکرار خطوط موازی افقی

تصویر ۷- پاچفت، آهن، محکوک به نقوش گیاهی، مجموعه‌ی حسین پور آدم.

تصویر ۵- قسمت‌های ثابت یک کوبه، اهدایی حاج علی اکبر ریسمانی به حمام خان یزد، دارای تزئینات قلم‌زنی.

تصویر ۶- تنکه‌ی دو کوبه‌ی آهنی متعلق به یزد، منقش و قلم‌زنی شده. کوبه سمت چپ، تاریخ‌دار و نام سازنده بر آن حک شده است. «عمل استاد عبدالله، سنه ۱۲۹۲ هجری»، مجموعه‌ی حسین پور آدم.

تصویر ۸- چهار نمونه از کوبه‌های مردانه به همراه پاچفت، مجموعه‌ی حسین پور آدم.

تزئینات حواشی تنکه، به سه گروه تقسیم کرد. گروه اول، دارای حاشیه‌هایی با حلقه‌های ریز می‌باشند که تنوع آن‌ها بیشتر شامل تغییر در اندازه‌ی قطر دایره و تعداد حلقه‌های محیط تنکه است. قطر بزرگ‌ترین نمونه‌های آن، ۲۸ سانتی‌متر و نمونه‌های کوچک آن ۲۲ سانتی‌متر قطر دارند. این کوبه‌ها برای خانه‌های اعیانی یزد ساخته می‌شده‌اند و در بیشتر موارد، فرم گل‌میخ‌ها و روکش کلید نیز، از فرم تنکه تبعیت می‌کنند. تزئینات این نوع از کوبه‌ها قلم‌زنی می‌باشد و در نمونه‌های قلم‌زنی شده، فاصله‌ی بین تنکه و درب، با مخمل قرمز پر شده است (جدول ۳، ردیف ۱). حفره‌های درون حلقه‌های اطراف تنکه، در همه موارد دارای فرمی هستند که بین سازندگان کوبه‌ها در یزد، به «انار» مشهور است (جدول ۱، ردیف ۱ و ۲). دومین گروه از کوبه‌های گرد، دارای کنگره‌های مثلث‌شکلی می‌باشند که در بالا، دارای انحناء به داخل و در مقطع، دارای انحناء به بیرون هستند. در همه‌ی موارد، فاصله‌ی بین دو کنگره با یک نیم‌دایره پر شده است و فرورفتگی‌هایی در قسمت تحتانی نیم‌دایره‌ها و کنگره‌ها مشاهده می‌شود. این فرورفتگی‌ها که با ضربه‌ی درفش ایجاد شده‌اند، جدای از پهن کردن لبه‌ی نیم‌دایره‌ها، جنبه‌ی تزئینی نیز داشته‌اند، چنانکه وجود این فرورفتگی‌ها در قسمت تحتانی کنگره‌های مثلث‌شکل، ضروری به نظر نمی‌رسد. تغییرات در فرم این کوبه‌ها، شامل اندازه‌ی قطر تنکه و تعداد کنگره‌ها می‌باشد. قطر این کوبه‌ها بین ۱۷ تا ۲۰ سانتی‌متر و ارتفاع

تصویر ۱۱- سندان آهنی، مجموعه‌ی حسین پورآدم.

سلجوقی، به هنر اروپا نیز راه یافت» (احسانی، ۱۳۹۰، ۱۴۳) (تصویر ۱۰). حلقه‌ها از صدای زیرتری نسبت به کوبه‌های مردانه‌برخوردار هستند و از نظر فرم کلی به دو دسته‌ی نعلی و اناری تقسیم می‌شوند. بدنه‌ی حلقه‌های نفیس، گاه به شش و یا هشت نوار نامساوی تقسیم شده است و تزئینات قلم‌زنی، به صورت جداگانه، بر روی هر نوار قابل مشاهده است.

۴- سندان، میخ آهنی بزرگی است با سر پهن و به شکل هرم که در قسمت تحتانی تنکه نصب می‌شده است و در اثر برخورد سنگ مردانه یا زانه با آن، صدای زیر و با بم ساطع می‌گردد است. اندازه قسمت تحتانی هرم سندان‌ها، بین ۲ تا ۵ سانتی‌متر و ارتفاع آن‌ها بین ۱ تا ۳ سانتی‌متر می‌باشد. در پاره‌ای موارد سندان کوبه‌ی مردانه، به جهت سنگین‌تر بودن و فشار بیشتر، نیم تا یک سانتی‌متر، بزرگ‌تر از سندان حلقه‌ها ساخته می‌شد. سندان‌ها از آهن ساخته می‌شدند و متناسب با فرم و تزئینات تنکه و سنگ‌ها، به نقوش مختلف مزین می‌شدند که نشانگر اهتمام صنعتگر به زیبا نمایاندن محصول، به گونه‌های کامل و بی نقص، حتی در کوچک‌ترین اجزاء می‌باشد (تصویر ۱۱). کوبه‌ها در یزد، موجد نوعی فرهنگ عامه نیز بوده‌اند، بدین ترتیب که ساکنین یک خانه، با استفاده از تعداد و شدت ضربات کوبه بر سندان، به هویت فرد مراجع، شامل غریبه و آشنا، زن و مرد، محرم و نامحرم و غیره پی می‌بردند. در واقع از نوعی رمزگذاری توسط ضربات کوبه بهره می‌بردند. بر این اساس می‌توان کوبه را ابتدایی‌ترین شکل ایجاد گفت و گو، میان ابزار و آئین و فرهنگ در جامعه‌ی دانست که پیوستگی تاریخی آن، به ندرت دچار خلل و گسستگی بوده است.

تنوع فرم کلی کوبه‌ها

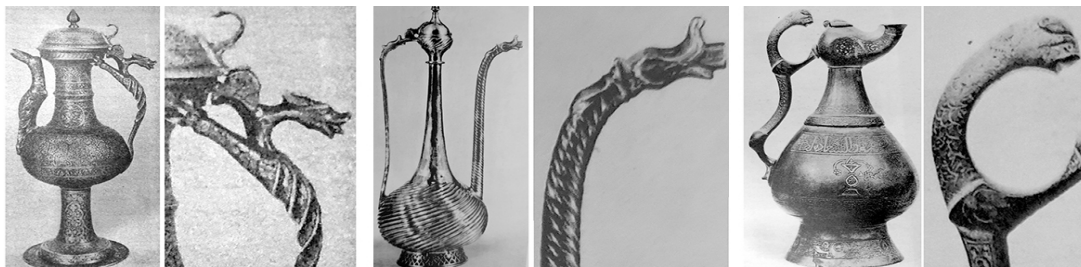
فرم کلی کوبه‌ها در یزد را می‌توان به دو دسته‌ی اصلی تقسیم کرد. کوبه‌های گرد و کوبه‌های سروی شکل، که هر یک متناسب با فرم تنکه و سنگ‌ها، به ترتیب به سه و چهار گروه تقسیم می‌شوند.

کوبه‌های گرد

کوبه‌های گرد درب‌های ابنیه‌ی تاریخی یزد را می‌توان متناسب با

تصویر ۹- دو حلقه‌ی اناری و نعلی، منقور به نقوش اسلیمی و گیاهی، مجموعه‌ی حسین پورآدم.

تصویر ۱۰- به ترتیب از راست، الف: پارچ، کنده‌کاری و مرصع به مس و نقره، سده‌ی ششم هجری (پوپ، ۱۳۹۴، لوح ۳۰۹پ)، ب: ابریق، برنج، مجموعه‌ی دکترای جی. باتلر، سده‌ی یازدهم هجری (پوپ، ۱۳۹۴، لوح ۱۳۷۸الف)، پ: مشربه برنجی، ساخت ونیز ایتالیا، دسته و لوله، تقلید از هنر ساسانی، نقوش بدنه، تقلید از هنر سلجوقی و گوتیک، قرن پانزدهم میلادی. مأخذ: (احسانی، ۱۳۹۰، ۱۴۵)

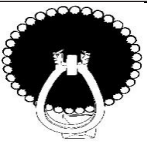

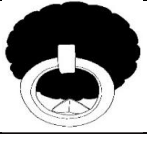

تزیینات قلم‌زنی و یا مشبک‌کاری بر روی تنکه می‌باشند. پراکندگی این نوع از کوبه‌ها نسبت به دو نوع قبلی بیشتر بوده و نمونه‌های ساده آن در روستاهای اطراف یزد رایج تر است.

۲- کوبه‌های سروی شکل

تنکه‌ی کوبه‌های سروی شکل، به دو قسمت تقسیم می‌شود. «قسمت

کنگره‌ها، ۱ تا ۱/۵ سانتی‌متر می‌باشد (جدول ۱، ردیف ۳ و ۴). گروه سوم این کوبه‌ها، دارای کنگره‌های تخت متحدالشکلی هستند که به صورت ساده و متناسب، در محیط تنکه تکرار شده‌اند (جدول ۱، ردیف ۵ و ۶). گاه درون این کنگره‌ها، برجستگی و فرورفتگی‌هایی جهت تزیین بوجود آمده است (جدول ۱، ردیف ۷ و ۸). اندازه‌ی قطر این کوبه‌ها بین ۱۰ تا ۲۰ سانتی‌متر بوده و مانند کوبه‌های نوع دوم، فاقد هرگونه

جدول ۱- تنوع کوبه‌های گرد.

۱-۱. کوبه‌های گرد با حاشیه‌ی حلقه‌ای					
					
محله فهادان، پارک بزرگ فهادان، خانه‌ی باقی (پیریاقر).					
					
خیابان قیام، کوچه حسینی‌ه حاج یوسف، خانه ابریشمی.					
۲-۱. کوبه‌های گرد با کنگره‌های تیز.					
					
محله دارالشفاء، کوچه نقیب‌الاشراف، نیش کوچی دارالشفاء.					
					
محله‌ی فهادان، دربند تهرانی، خانه تهرانی، درب هشتی شمالی.					
۳-۱. کوبه‌های گرد با کنگره‌های تخت.					
					
محله‌ی فهادان، دربند تهرانی، خانه‌ی سلک‌باها.					
					
محله‌ی مسجد جامع، بازار صراف‌ها، کوچه‌ی آب‌انبار وزیر، خانه‌ی دکتر محمد حسین وزیر.					
					
میدان امیر چقماق، محله گازرگاه، کوچه علافبند، کوچه رشتی‌ها، خانه‌ی امینی.					
					
محله فهادان، پارک بزرگ فهادان، کوچه‌ی ابوالمعالی، حمام ابوالمعالی.					

آن‌ها به طور متوسط بین ۲۰ تا ۲۵ سانتی متر و ارتفاع آن‌ها بین ۳۰ تا ۳۶ سانتی متر است. سرکوبه در این کوبه‌ها، تقریباً نصف اندازه‌ی صفحه‌ی مدور زیرین است.

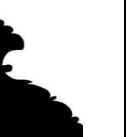

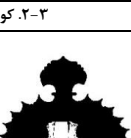
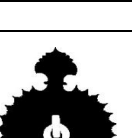

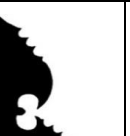

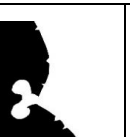

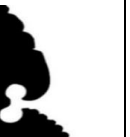
تنوع فرم این کوبه‌ها بیشتر در انحنای نوک سرکوبه، تعداد و اندازه‌ی کنگره‌های دور تنکه، پهنا‌ی گردن و انحناهای ایجادشده توسط دو گوشواره است. تزئینات قلم‌زنی، بیشتر بر روی تنکه‌هایی از این دست انجام شده است (جدول ۲، ردیف ۱ الی ۵). گروه دوم، کوبه‌های سروی کوچک می‌باشند. قطر قسمت تحتانی تنکه در این کوبه‌ها، حدود ۱۵ سانتی متر و

گرد تحتانی و قسمت فوقانی که به سرکوبه مشهور است. در بیشتر کوبه‌های سروی شکل، در قسمت گردن تنکه، دو زائده وجود دارد که آهنگران یزدی به آن گوشواره می‌گویند. گوشواره‌ها در گردن کوبه و در محل قطع‌شده‌ی دایره‌ی صفحه‌ی زیرین قرار دارند و نقش تعیین‌کننده‌ای در تناسب فرم کلی تنکه دارند. کوبه‌های سروی را می‌توان از نظر تزئینات دور تنکه و تناسب سرکوبه با قسمت گرد تحتانی، به چهار گروه تقسیم کرد. اولین گروه، کوبه‌های سروی بزرگ می‌باشند که قطر قسمت تحتانی

جدول ۲- تنوع کوبه‌های سروی.

شماره	۱-۲. کوبه‌های سروی بزرگ				
۱					
	بوستان شاه‌ابوالقاسم، کوچه آشتی‌کنان، خانه‌ی مصطفوی.				
۲					
	محله‌ی فهادان، کوچه روبه‌روی مسجد چهل محراب، خانه شگری (بی‌بی رقیبه‌ی عرب).				
					
	محله‌ی فهادان، بوستان فهادان، خانه نواب وکیل.				
۴					
	محله‌ی شاهزاده فاضل، انتهای بازار شاهزاده فاضل، به طرف مسجد فرت، درب دوم خانه‌ی زرگر یزدی.				
۵					
	محله‌ی فهادان، کوچه‌ی روبه‌روی مسجد چهل محراب.				
	۲-۲. کوبه‌های سروی کوچک				
۶					
	محله‌ی تل، کوچه الرحمن، بن‌بست نجفی.				
۷					

						<p>۸</p>
<p>محله‌ی فهادان، دربند تهرانی، خانه تهرانی، درب اصلی هشتی شمالی.</p>						
						<p>۹</p>
<p>محله‌ی لب خندق، کوچه نو.</p>						
						<p>۱۰</p>
<p>محله‌ی لرد آسیاب، کوچه سلمان فارسی ۴۴، خانه‌ی حاج نظر علی مدق.</p>						
						<p>۱۱</p>
<p>فهادان، انتهای کوچه‌ی میراث فرهنگی (کتابخانه)، کوچه‌ی حاجی شیخ.</p>						
<p>۲-۳. کوبه‌های سروی با کنگره‌های تیز.</p>						
						<p>۱۲</p>
<p>خیابان انقلاب، بلوار مشیر، هتل مشیرالممالک (باغ مشیرالممالک).</p>						
						<p>۱۳</p>
<p>محله‌ی گازرگاه، کوچه علاقیند، کوچه رشتی‌ها، خانه رشتی‌ها (شاه شجاع).</p>						
						<p>۱۴</p>
<p>محله‌ی اکبر آباد، نبش کوچه‌ی اکبر آباد، روبه‌روی کوچه شمس، باغ رستم.</p>						
<p>۲-۴. کوبه‌های ابرقویی</p>						
						<p>۱۵</p>
<p>محله‌ی مسجد جامع، بازار صراف‌ها، کوچه‌ی آب‌انبار وزیر، خانه‌ی (مطب) دکتر محمد حسین وزیری.</p>						

سنگ مردانه و زنانه، پاچفت، سندان و تنکه مشاهده می‌شوند. در پاره‌ای موارد، حتی قسمت‌هایی از کوبه که در معرض دید نیست نیز قلم‌زنی شده است. مانند پشت سنگ زنانه و یا قسمت زیرین سنگ مردانه. در تنکه، نقوش از دور پاچفت، داخل نوارهای موازی مدور تکرار شده و به حواشی نزدیک می‌شوند و بهترین نمود نقوش متأثر از گل و مرغ را می‌توان در فضای اطراف پاچفت در تنکه و همچنین پهنای سنگ مردانه مشاهده کرد (جدول ۳، ردیف ۱).

مشبک‌کاری از تکنیک‌های دیگر ایجاد نقش بر تنکه‌ها می‌باشد. در ابتدا به نظر می‌رسد، وجود کوبه‌هایی از این قسم در یزد، ناشی از حضور صنعتگری غیربومی و یا انتقال این کوبه‌ها از نواحی دیگر به یزد می‌باشد. اما شواهد نشان می‌دهد که این کوبه‌ها، به شکل سفارشی و محدود، در شهر یزد ساخته می‌شده‌اند^{۱۱} (جدول ۳، ردیف ۳ الی ۵). تنکه‌ی ردیف ۳ از جدول (۳)، یک نمونه از دو نمونه‌ی مشبک‌کاری شده ایست که در تزئین آن، از خط استفاده شده است. هم‌چنین فواصل اجزاء مشبک‌کاری شده، با نقوش متنوع هندسی همچون چلیپا و گل شش برگ پر شده است. این کوبه با قطر ۲۰ سانتی‌متر، دارای تحدب بوده و بقایای پنبه و مخمل زرشکی، در فاصله‌ی محل تحدب تنکه و درب، قابل مشاهده است. مخمل زرشکی از منافذ مشبک قابل رؤیت بوده و در تضاد با رنگ کوبه، جلوه‌ای دوچندان می‌یافته است. نمونه‌ی سروی شکل این نوع از کوبه، شامل دو کوبه‌ی مردانه، بر درب خانه‌ی مشروطه‌ی یزدی نصب بوده است^{۱۲} (جدول ۳، ردیف ۴). تنها سه تصویر از این کوبه‌ها موجود می‌باشد که به علت عدم کیفیت تصاویر، اجزاء طرح قابل تفکیک نمی‌باشد. بر روی این کوبه‌ها مانند نمونه‌ی پیشین، اشعاری حک شده است. شیوه‌ی ساخت و نوع تزئینات کوبه‌های ردیف ۳ و ۴ از جدول (۳)، مشابه بوده و احتمالاً این دو کوبه توسط یک صنعتگر ساخته شده‌اند.

شیوه‌ی اجرای نقوش مشبک در کوبه‌ی ردیف ۵ از جدول (۳) را می‌توان همان روش اجرای حلقه‌های اناری شکل در کوبه‌های گرد دانست. با این تفاوت که سه شکل هندسی متفاوت، بر حاشیه‌ی تنکه‌ی سروی شکل، اجرا شده است. وابستگی فرم کلی این کوبه به کوبه‌های یزد را می‌توان در گوشواره‌ی ظریف این تنکه مشاهده کرد. آن‌چه در کوبه‌های ردیف ۶ و ۷ از جدول (۳) دیده نمی‌شود. این کوبه‌ها را می‌توان جزء کوبه‌های بومی نائین، چوپانان و انارک، از توابع اصفهان دانست. این نوع از کوبه‌ها، فاقد تحدب بوده و جمعاً پنج نمونه از آن‌ها در این تحقیق به دست آمد که قدمت دو مورد از آن‌ها که در جدول (۳) ذکر نشده است، مورد سوال بوده و نمونه‌ی ردیف ۷، به درب جدید، انتقال داده شده است.

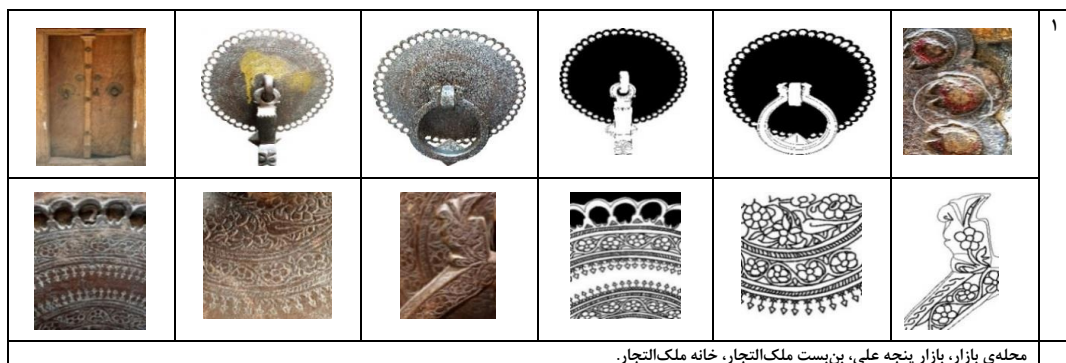
ارتفاع آن‌ها به ندرت از ۲۰ سانتی‌متر فراتر می‌رود. تفاوت این کوبه‌ها با گروه پیشین، جدای از اندازه، انحنا یا باز منحنی فوقانی گوشواره، شانیه‌ی پهن و کوچک بودن سرکوبه نسبت به قسمت تحتانی، در بیشتر نمونه‌ها است. این کوبه‌ها، فاقد تزئینات قلم‌زنی بوده و تنها کنگره‌های ریز در اطراف تنکه مشاهده می‌شوند (جدول ۲، ردیف ۶ الی ۱۰).

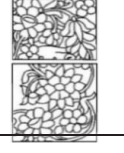
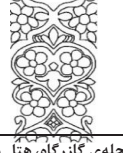
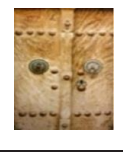

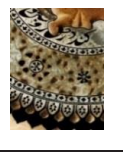

گروه سوم، کوبه‌ها سروی همراه با کنگره‌های نوک‌تیز می‌باشند. این کوبه‌ها ترکیبی هستند از کوبه‌های سروی بزرگ و کوبه‌های گرد با کنگره‌های نوک‌تیز، با همان مختصات (جدول ۲، ردیف ۱۱ و ۱۲). تنها در نمونه‌ی ردیف ۱۳ تفاوت‌هایی دیده می‌شود که شامل ارتفاع نیم سانتی‌متری کنگره‌ها و حذف نیم‌دایره‌های متصل‌کننده‌ی دو کنگره‌ی مثلث‌شکل می‌باشد. از این نمونه چهار مورد مشاهده شد که سه مورد بر روی درب‌های تک‌کوبه‌ای و یک مورد بر یک درب دو کوبه‌ای نصب بود. گروه چهارم کوبه‌های سروی، منسوب به شهر ابرکوه یا ابرکوه^۱ می‌باشند و می‌توان آن‌ها را به صورت پراکنده در تمام شهرها و روستاهای استان دید. این کوبه‌ها، هم در ابرکوه و هم در یزد ساخته می‌شده‌اند. ویژگی اصلی این کوبه‌ها، اندازه‌ی بزرگ تنکه، به ویژه سرکوبه‌ی آن، پهن بودن گردن تنکه، نزدیکی سرکوبه به قسمت تحتانی، زمخت بودن برش لبه‌های تنکه در بیشتر موارد، و فرم خاص کوبه‌ی مردانه‌ی آن می‌باشد. تاج این نوع از تنکه‌ها تقریباً دوسوم قسمت مدور تحتانی می‌باشد و انحنا تاج، اکثراً به بیرون متمایل است. فرم کلی این نوع از کوبه‌ها، بی‌شبهت به سرو مشهور ابرکوه نیست (جدول ۲، ردیف ۱۴، ۱۵).

تنوع تزئینات و نقوش

تکنیک اجرای تزئینات بر اجزاء کوبه‌های یزد را می‌توان به دو دسته تقسیم کرد. قلم‌زنی و مشبک‌کاری. «در تزئینات وابسته به فلز کاری سنتی ایران، شیوه‌ای از قلم‌زنی، موسوم به قلم یزد، وجود دارد که مختص صنعتگران این ناحیه می‌باشد» (شیرین بخش، ۱۳۹۴، ۱۱۱). این نوع از قلم‌زنی، رایج‌ترین شیوه‌ی اجرای نقش بر کوبه‌های یزد می‌باشد. این تکنیک در دو گروه از کوبه‌ها دیده می‌شود. کوبه‌های سروی بزرگ و کوبه‌های گرد با حاشیه حلقه‌های ریز. نقوش در این گروه از کوبه‌ها، هندسی، گیاهی و حیوانی است که به صورت مجرد و ترکیبی، بر اجزاء کوبه حک شده‌اند. سهم نقوش هندسی، از دیگر انواع نقوش، بیشتر می‌باشد و مبنای شکل‌گیری آن‌ها، تکرار فرم‌های ثابت است. در این بین می‌توان رد پای گل و مرغ و نقوش قالی را نیز در تعدادی از کوبه‌ها مشاهده کرد. در کوبه‌های قلم‌زنی شده، نقوش در تمام قسمت‌ها، شامل

جدول ۳- تنوع تزئینات در کوبه‌ها.

						۲
						محله‌ی گازرگاه، هتل والی.
						۳
محله‌ی لب خندق، کوچه‌ی لب خندق.						
						۴
محله پیر و برج، کوچه‌ی مشروطه، خانه محمود مشروطه. مأخذ: (حاجی قاسمی، ۱۳۸۲، ۱۹۸)						
						۵
محله‌ی بازار، لرد باجوردی، بن‌بست بلوری‌ها، خانه‌ی میر کریم‌زاده.						
						۶
محله‌ی گازرگاه، مجموعه‌ی علی تهرانی.						
						۷
محله‌ی فهادان، جنب موزه سکه، خانه راس حسینی.						

امار تنوع کوبه‌ها در محلات مختلف	
شماره	نام محله
جمع کوبه‌ها	
درب‌های دو کوبه‌ای	
درب‌های یک کوبه‌ای	
کوبه‌های مشبک کاری شده	
کوبه‌های قلمزنی شده	
کوبه‌های ابرقویی	
کوبه‌های سروی با کنگره‌های تیز	
کوبه‌های سروی کوچک	
کوبه‌های سروی بزرگ	
کوبه‌های گرد با کنگره‌های تخت	

۲۷	۲۲	۶	۱	۳	۱	۱	۴	۱۵	۴	۱	۱	فهادان
۱۹	۱۳	۶	-	۱	۳	۳	۵	۷	۱	-	-	گازرگاه
۱۶	۱۱	۵	-	-	۲	-	۴	۸	۲	-	-	تل
۱۳	۱۲	۱	۱	۲	۲	-	۵	۳	۱	-	۲	لب خندق
۱۱	۳	۸	-	-	۲	۱	-	۷	۱	-	-	زرشت
۱۰	۹	۲	۱	-	۲	۱	۲	۴	۱	-	-	شاه ابوالقاسم
۹	۸	۱	۱	۲	-	-	۴	۱	۳	-	۱	بازار (میدان خان)
۹	۸	۱	۱	۲	-	-	۴	۱	۳	-	۱	سهل این علی
۸	۶	۲	-	۱	۳	-	-	۴	۱	-	-	مسجد جامع
۸	۵	۳	-	-	۱	۱	۱	۵	-	-	-	هاشم خان
۸	۵	۳	-	-	۱	۱	۱	۵	-	-	-	بشت باغ
۷	۶	-	-	-	-	۱	۲	۳	-	-	-	لرد کیوون
۷	۳	۴	-	-	۵	-	-	۱	-	-	۱	وقت الساعه
۵	۳	۲	-	-	۱	-	۲	۲	-	-	-	لرد آسیاب
۵	-	۵	-	-	-	۱	-	۵	-	-	-	ابوالمعالی
۴	۴	-	-	۲	۲	-	-	۱	-	-	۱	گلچینان
۴	۴	-	-	-	-	-	۱	۲	-	۱	-	شاهزاده فاضل
۳	۳	-	-	-	۱	-	۱	۱	-	-	-	بازارنو
۳	۳	-	-	-	۱	-	۱	-	۱	-	-	شیخداد
۳	۳	-	-	-	-	۱	-	۱	-	۱	-	دارالشفاء
۳	۲	۱	-	-	۲	-	-	۱	-	-	-	بیر و برج
۲	۲	-	-	-	۱	-	-	۱	-	-	-	میرقطب
۲	۲	-	-	۱	-	-	-	۱	۱	-	-	بعثت
۱	۱	-	-	-	-	۱	-	-	-	-	-	محمودآباد (بلوار مشیر)
۱	-	۱	-	-	-	۱	-	-	-	-	-	اکبرآباد
۵	۳	۲	-	۵	-	-	-	۴	-	-	۱	مجموعه حسین پورادم
۱	۱	-	۱	-	-	-	-	۱	-	-	-	علی تهرانی
۱۹۴	۱۴۲	۵۳	۶	۱۹	۳۰	۱۳	۳۷	۸۴	۱۹	۳	۸	جمع کوبه‌ها

نتیجه

مشاهده کرد. به نظر می‌رسد در ساخت کوبه‌ها، فرم کلی، زائیده تخیل زیسته بوده و آرایش نقش‌ها، اغلب منطبق بر نمادها و مشاهداتی منطبق با شیوه زندگی و فرهنگ بومی باشد. در نهایت می‌توان گفت که گذشته از وحدت در ویژگی‌های کاربردی و تزئینی، پیوستگی نقوش کوبه‌های تزئینی، با دیگر شاخه‌های صنایع دستی و هنری، همچون قالی و نقاشی گل و مرغ، قابل مشاهده است.

سپاسگزاری

در تدوین این مقاله، از رهنمودهای دکتر بهنام جلالی جعفری بهره برده شد که بدین وسیله از ایشان سپاسگزاری به عمل می‌آید.

قلم‌زنی و مشبک‌کاری، دو شیوه‌ی تزئین کوبه‌ها در یزد بوده‌اند. نمونه‌های قلم‌زنی شده، تعدد بیشتری نسبت به نمونه‌های مشبک دارند و قلم‌زنی را می‌توان رایج‌ترین شیوه‌ی اجرای نقش بر کوبه‌ها در یزد دانست. رایج‌ترین فرم کوبه در یزد، کوبه‌های سروی شکل بزرگ می‌باشند و بیشترین تزئینات قلم‌زنی، بر تنکه و اجزاء این کوبه‌ها و هم‌چنین کوبه‌های گرد با حاشیه‌ی حلقه‌ای انجام شده است. به غیر از این دو فرم، بقیه انواع کوبه، فاقد این نوع از تزئینات می‌باشند. هم‌چنین چیدمان عناصر تزئینی بر قسمت‌های مختلف کوبه، متأثر از فرم کلی شیء و موضع تزئینی می‌باشد. تزئینات، به ترتیب اهمیت، بر نقوش هندسی، گیاهی، حیوانی و نوشته، تمرکز یافته‌اند. در عین حال، فرم کلی کوبه، هرگز مقهور تزئینات نمی‌شود و این نکته را می‌توان در استحکام فرم کلی کوبه‌ها، در برابر عناصر تزئینی

پی‌نوشت‌ها

۵. نعلچه‌گری و چلنگری، هر دو شاخه‌ای از آهنگری سنتی بوده‌اند و نعلچه‌گری (نعلچه‌گری در گویش محلی یزد)، قرابتی با نعل‌سازی و نعلبندی به معنای کسی که چهارپای اهلی را نعل می‌زند و یا نعلچی‌گر به معنای کسی که «پاشنه‌های کفش را میخ می‌زند» (دهخدا، ۱۳۷۷) ندارد. نعلچه‌گر، به نوعی، ساخت ابزار سبک را بر عهده داشته است. «نباید از نظر دور داشت که در ایران، صنایع فلزی، رسماً از یکدیگر تفکیک نشده‌اند و بیشتر نیاز جامعه، دامنه و گسترش یک پیشه را تعیین می‌کرده است. پس گاه، کار افراد با همدیگر، یکی می‌شده است» (وولف، ۱۳۷۲، ۴۲-۴۳).

6. Saenge KaelKael.

7. Saenge Saer.

۸ این قسمت از کوبه، بین آهنگران یزد، بیشتر به میخ زیر کوبه مشهور است.

1. Door Knocker.

2. Tael.

۳. این نوع از مصاحبه، جنبه‌ی کیفی داشته و اطلاعات از طریق کنش متقابل کلامی صورت می‌گیرد. در این روش، سوالات از قبل تهیه شده، ولی پاسخی برای آن‌ها در نظر گرفته نمی‌شود و گاه در حین مصاحبه، سوال‌هایی که از قبل در نظر گرفته نشده است، مطرح می‌شود» (مفیدی، ۱۳۹۷، ۵۸).

۴. Tonokaeh: «در لغتنامه دهخدا در مورد تنکه چنین آمده است: [تَ کَ / کَ ا تَ نَ کَ / ا تَ نَ کَ / ا کَ] (۱) قرص رایج خواه از زر باشد خواه از نقره یا مس، (غیاث‌الغات) (آندراج) (از فرهنگ فارسی معین). برگه‌ای از هر فلزی و ورق طلا و ورق نقره و پول رایج و قسمتی از سکه. (ناظم‌الاطباء) ...» در گویش محلی یزد، واژه تنکه، با ضم حرف ت و ن، و فتح حرف ک تلفظ می‌شود.

و فرهنگی، چاپ چهارم، تهران.
 افشار، ایرج (۱۳۷۴)، *یادگارهای یزد*، جلد دوم، انجمن آثار مفاخر فرهنگی و خانه‌ی کتاب یزد، چاپ دوم، تهران.
 پوپ، آرتور اپهام؛ شرودر، اریک، و اکرم، فیلیس (۱۳۹۹)، *شاهکارهای هنر / ایران*، ترجمه، اقتباس و نگارش پرویز ناتل خانلری، انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ هفتم، تهران.
 پوپ، آرتور اپهام؛ اکرم، فیلیس (۱۳۹۴)، *سیری در هنر / ایران*، جلد ششم، ترجمه‌ی سیروس پرهام، انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ دوم، تهران.
 حاجی قاسمی، کامبیز (۱۳۸۳)، *گنج‌نامه*، جلد چهاردهم، انتشارات دانشگاه شهید بهشتی و انتشارات روزنه، اول، تهران.
 دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۷)، *لغت‌نامه‌ی دهخدا*، مؤسسه‌ی انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، چاپ دوم، تهران.
 دیماندا، موریس اسون (۱۳۸۹)، *راهنمای صنایع اسلامی*، ترجمه‌ی عبدالله فریار، شرکت انتشارات علمی فرهنگی، چاپ چهارم، تهران.
 شیرین‌بخش، زهره (۱۳۹۴)، *اصطلاح‌نامه‌ی صنایع دستی و هنرهای سنتی؛ فلزکاری*، بنیاد ایران‌شناسی، چاپ اول، تهران.
 قهرمانی، ابوالفتح (۱۳۷۵)، *یزد نگین کویر*، انجمن کتابخانه‌های عمومی یزد، چاپ اول، تهران.
 کیان، مریم (۱۳۸۱)، *چلنگری در هنرهای سنتی*، ماهنامه کتاب ماه هنر، سال پنجم (۳ و ۴)، شماره ۴۵-۴۶، صص ۶۲-۶۶.
 مسرت، حسین (۱۳۷۶)، *یزد یادگار تاریخ*، نشر رامین، اول، تهران.
 مصطفوی گرجی، سیده طاهره؛ زارعی، شیدسا (۱۳۹۳)، *بررسی کوبه‌های درهای شه‌میرزاد از قاجاریه تا امروز*، مجموعه مقالات دومین همایش ملی هنر تبرستان - معماری بومی، بابلسر، دانشگاه مازندران، صص ۲۱۳-۲۲۱.
 مفیدی، سحر (۱۳۹۷)، *روش تحقیق در هنر*، علم استادان، چاپ اول، تهران.
 مهرنگار، منصور (۱۳۹۰)، *بررسی جلوه‌های نمادین (نوشتار و نقش) بر پهنه‌ی درهای خانه‌های سنتی یزد*، ماهنامه کتاب ماه هنر، شماره‌ی ۱۵۹، صص ۶۴-۸۰.
 وولف، هانس ای. (۱۳۷۲)، *صنایع دستی کهن ایران*، ترجمه‌ی سیروس ابراهیم‌زاده، انتشارات آموزش انقلاب اسلامی، اول، تهران.

تنها یک نفر از چهار استادکار، به «سندان» اشاره کرد که بدلیل سهولت استفاده در متن، از این واژه استفاده شد. در لغت‌نامه‌ی دهخدا، در مورد سندان تنک‌ی درب، چنین آمده است: «تنک‌ی آهنی که بر تخته درهای کوچک، میخ زنند تا کسی که خواهد صاحبخانه را خبردار کند، حلقه بر آن تنک‌ی آهنی زند (برهان) (از گیاث). دی گذشت امروز خوش زی زانکه خود دست صبح/ حلقه بر سندان عشرت خانه‌ی فردا زند. فضل ابن یحیی هروی».

۹. در لغت‌نامه‌ی دهخدا، در مورد سنگ و سندان، ذیل واژه‌ی سندان، چنین آمده است: «به سنگ اندرون سنگ و سندان بندن/ دل سنگ و سندان بترسد ز مرگ».

۱۰. «برکوه یا ابرقو، یکی از شهرهای استان یزد می‌باشد که در فاصله ۱۴۰ کیلومتری غرب یزد و ۳۰۰ کیلومتری شیراز قرار گرفته است. سرو ابرکوه از شهرت ویژه‌ی برخوردار است. پورفسور الکساندروف، دانشمند روسی قدمت آن را بیش از ۴ هزار سال و دانشمندان دیگر عمر آن را تا ۷ هزار سال تخمین زده‌اند» (قهرمانی، ۱۳۷۵، ۲۱۹-۲۲۰).

۱۱. در حدود ۱۵۰ سال پیش، آهنگری، غلام‌حسین نام در بازار خراسانی‌های یزد، مهارت ساخت این نوع از کوبه‌ها را داشته است. دلیل ساخت این نوع از کوبه‌ها، بیشتر کسب شهرت و نشان دادن مهارت بوده است (مصاحبه‌ی شخصی، فروردین، ۱۳۹۹).

۱۲. «خانه‌ی مشروطه را در دوره‌ی قاجار، حدوداً صد و پنجاه سال پیش، آقا سید محمدخان (جد اکرمی‌های یزد) بنیان نهاد و شصت سال پیش، محمود مشروطه، از مشاهیر فرهنگ و هنر یزد، آن را خرید و به نام او اشتها یافت» (حاجی قاسمی، ۱۳۸۳، ۱۹۴). «تاریخ ساخت کوبه‌های این خانه، زیقده‌ی ۱۲۶۸ هجری بوده است» (افشار، ۱۳۷۴، ۷۲۶) و در سال ۱۳۸۲ مورد دستبرد قرار گرفتند.

فهرست منابع

آن، جیمز ویلسن (۱۳۸۱)، *هنر فولادسازی در ایران*، ترجمه‌ی پرویز تناولی، فرهنگسرای یساولی و بنیاد میراث ایران، چاپ اول، تهران.
 احسانی، محمدتقی (۱۳۹۰)، *هفت هزار سال فلزکاری در ایران*، انتشارات علمی

Variety of Designs and Motif in the Door Knocker of Historical Buildings in the Traditional Texture of Yazd City

Hamid Behdad¹, Seyyed Ali Mojabi²

¹Ph.D student in Art Research, Department of Architecture and Urbanization, Faculty of Architecture and Urbanization, Isfahan Branch (Khourasgan), Islamic Azad University, Isfahan, Iran.

²Assistant Professor of Art Faculty, Department of Art, Faculty of Art, Architecture and urbanization, Najafabad Branch, Islamic Azad University, Najafabad, Iran.

(Received: 21 Aug 2020, Accepted: 9 Feb 2021)

Manufacturers of handicrafts in Iran, create an atmosphere that, apart from material use, indicates their deep desire to decorate, by decorating everyday consumer items via useful creativity. For centuries, the Door knocker, apart from their main function, has adorned wooden doors of old houses well. A Knocker is a metal object made of iron, which was installed on the wooden door of historic buildings in both male and female forms by nalchegar and blacksmiths to inform the owner of house and also to close the door easily. Knocker is the first object that one touches before entering the Iranian architectural space, and its decoration and arrangement can be the best prelude for the Iranian architect's perspective. Yazd is a city located in central plateau of Iran, with a hot and dry desert climate, which due to special geographical conditions, has been less exposed to crises and major conflicts and, consequently, cultural conflicts. Therefore, the oldest motifs of Iran, such as cypress and sun, proportional to local interests, with the least intrusion and occupation and maintaining historical continuity, can be seen in it. This feature can be seen in the general form of Knocker as well as the carved motifs on it, proportional to the extent of the application of these two motifs in other aspects of the visual culture of Yazd. Blacksmithing and Nalchegar, which is a subset of blacksmithing, are two documentary professions that, along with coppersmithing, have enjoyed great prosperity in this area in the recent years. Since the Knocker makers, in designing the shape and form and decorating it, besides using meaningful motifs, have also used their freedom and expression of their emotion, and since the general form and arrangement of motifs depends on the technique of performing the motif on the Knocker were considered case-by-case and specially by the researchers. In this research, the authors have tried to study the superficial scatter, the multiplicity of forms and variety of decorations on the Knocker on a case-by-case basis in the traditional texture of Yazd, relying on descriptive-analytical method and field observations. Accordingly, the authors first intro-

duced the Knocker its fixed parts, and the terms used by local blacksmiths and nalchegar about the Knocker of Yazd. Then, in the next section, they categorized the general form of Knockers into two groups of Cypress-shaped and round Knocker and mentioned the subsets of these two groups. In the next section, the decorations on the Knocker and the arrangement of the motif on it were considered. The result of this paper led to identify the general form of the Knocker made in Yazd and the common decorations on these Knockers, to identify non-native Knockers or made by non-native craftsmen, the craftsman's focus on the execution of geometric, plant and written motifs, dominance of the original form on the decorative elements and its strength to decorations, the presence of the living imagination and the connection of the motifs in the Knockers with other branches of handicrafts, such as carpets and tiles.

Keywords

Door Knocker, Handicrafts, Historical buildings, Yazd.

---

*Corresponding Author: Tel: (+98-0913) 1531912, Fax: (+98- 035) 38280037, E-mail: fa.behdad@gmail.com